

Azərbaycan təhsili Xalq Cümhuriyyəti illərində

Çağdaş Azərbaycan dövlətçiliyi tarixinə “I Respublika” adı ilə daxil olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) özünün qısamüddətli fəaliyyəti dövründə İstiqlal Bəyannaməsi ilə dövlət müstəqilliyini elan etmiş və onun dünyanın aparıcı dövlətləri tərəfindən de-fakto tanınmasına nail olmuş, xalqın milli mənlik şüurunu özünə qaytarmış, öz milli müqəddəratını təyin etməyə qadir və onu qorumağa, yaşatmağa layiq olduğunu sübuta yetirmiş, eləcə də Şərqdə, türk dünyası və islam aləmində ilk demokratik, dünyəvi, parlamentli dövlət qurmaqla, zəngin mədəniyyətə və ulu tarixi keçmişə sahib olan sivil millət olduğunu bütün dünyaya nümayiş etdirmişdir.

AXC Hökuməti və Parlamenti o dövrün son dərəcə mürəkkəb ictimai-siyasi durumuna və iqtisadi çətinliklərinə baxmayaraq, ölkədə maarifin, təhsilin, bütövlükdə milli mədəniyyətin inkişafını təmin etmək üçün sözün həqiqi və geniş mənasında təkcə mümkün olanları deyil, hətta o zaman üçün mümkün-süz sayılan bir çox ümummilli problemlərin həlli üçün real addımlar atmış, yaxud da tariximizin ondan sonrakı dövrlərində həll olunmuş çoxsaylı maarif, təhsil, mədəniyyət məsələlərinin təməlini, əsasını qoymuş, görüləcək bir çox işlərin ilkin layihələrini hazırlanmış, ideya əsaslarını vermişdi...

→ Ardı səh.9

“ 1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycanın müstəqilliyini bəyan edən İstiqlal Bəyannaməsi qəbul edildi. Yeni qurulan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz üzərinə götürdüyü çətin tarixi vəzifəni imkanlarının ən son həddində çalışaraq şərəflə yerinə yetirdi. Azərbaycanın ilk Parlamenti və Hökuməti, dövlət aparatı təşkil edildi, ölkənin sərhədləri müəyyənləşdirildi, bayraqı, himni və gerbi yaradıldı, ana dili dövlət dili elan edildi, dövlət quruculuğu sahəsində ciddi tədbirlər həyata keçirildi... Azərbaycanın ilk universiteti təsis olundu, təhsil milliləşdirildi, xalqın sonrakı illərdə mədəni yüksəlişi üçün zəmin hazırlayan, ictimai fikir tarixi baxımından müstəsna əhəmiyyətli işlər görüldü...”

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

➡ Əvvəli səh.

Milli Hökumət yarandığı ilk gündən başlayaraq xalqın məariflənməsi, təhsilənməsi, savadlanması yolunda, milli kadrların yetişdirilməsi, millətin mədəni və intellektual seviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində görüləməli işləri özünün ali məqsədlərindən biri elan etdi, maarif və mədəniyyətin inkişafını milli azadlığın, milli istiqalın, müstəqil dövlətçiliyin temel prinsiplərindən başlıcası kimi irəli sürdü, milli dövlət quruculuğunda, iqtisadi və mədəni quruculuğda məarifin, təhsilin müstəsna rolunu ön plana əldədi.

Təhsil, maarif belə münasibətin nəticəsi idi ki, hələ Tiflisdə yaranan ilk müvəqqəti Milli Hökumət Kabinetinin tərkibində 9 nazırından biri Xalq Maarifi Nazırlığı idi. Birinci Azərbaycan Hökuməti Kabinetində "Maliyyə və Xalq Maarifi Nazırlığı" kimi fealiyyətə başlayan bu nazırlık sonrakı 4 Hökumət Kabinetində "Xalq Maarifi və Dini Etiqad Nazırlığı" kimi adlandırılmalıdır. AXC-nin I, II və III Hökumət kabinetlərində Nəsib bəy Yusifbəyli, IV Hökumət Kabinetində Rəşid xan Kaplanov, V Hökumət Kabinetində isə Həmid bəy Şahxətinski xalq maarifinə nazırları olmuş, sonuncunun istefasından sonra qısa müddədə Nurməmməd bəy Şahsuvarov xalq maarifi nazırı vezifəsini müvəqqəti icra etmişdir.

AXC Hökuməti 1918-ci il iyundan 16-da Tiflisdə Gəncəyə köçküdən sonra Fətəli Xan Xoyskinin rəhbərliyi ilə yaranan ikinci müvəqqəti hökumət kabinetinin Azərbaycan vətəndaşlarına 17 iyun 1918-ci il tarixli müraciətində yeni hökumətin qarşısındaki dövrə həyata keçirəcəyi tədbirlər içərisində digər sahələrle yanaşı, təhsil, maarif, məktəb sahəsində aparılancaq islahatların, ilk növbədə təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi, ölkədə təhsilin, maarifin təzliklə ana dilində aparılmasına keçiləcəyi, cəniz zəmanda bu proseslərin tədrici yolla, məhələlərlə reallaşdırılacağı xüsusi olaraq vurgulanırdı. Əslində bu tarixi müraciət müstəqil Azərbaycan dövlətinin təhsil sahəsində ilkin platforması, təxirəsalınma tədbirləri programı idi.

Cəniz keçmir ki, iyundan 30-da AXC Nazırılar Şurasının qərarı ilə Xalq Maarifi və Dini Etiqad Nazırlığının strukturunu və ştat cədvəli təsdiq edilmiş. Həmin struktura nazir, onun yoldaşı (müavini), nazırlığını idarə, şəhər reisləri və dəstərxana aparatının işçiləri daxil idi. Hökumətin həmin qərarı ilə Xalq Maarifi Nazırlığının məktəblər idarəsi nezdində ali və orta ixtisası təhsili, xalq təhsili (tümümtəhsil) və peşə təhsili sahələri üzrə üç müstəqil şöbə də yaradılmışdı.

Milli Hökumətin təhsil, maarif, elm və mədəniyyətin inkişafı sahəsində ayrıca Dövlət Proqramı olmasa da, Parlament tərəfindən məraf, təhsil üzrə xüsusi çərçivə qanun qəbul edilmişə de, Hökumətin III, IV, və V kabinetlərində Hökumət başçılarının Parlamente təqdim etdikləri platforma (deklarasiya) və Hökumət proqramlarında təhsil, maarif, mədəniyyət sahəsində aparılacaq islahatlara da ayrıca yer verilmişdir. Əslində Parlamente təqdim olunmuş həmin Hökumət Proqramlarında (deklarasiyalarında) təhsil sahəsində dövlətin yürüdəcəyi siyasetin əsas müddəələrini, prinsiplərini və istiqamətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Azərbaycanda fealiyyət göstərən maarif müəssisələrinin, təhsil ocaqlarının qısa müddədə, istifasız olaraq milliləşdirilməsi;
- ölkədə tədrisin, əsasən, dövlət dilində - Azərbaycan tərkəsində aparılması naıl olunması; təlimi müvəqqəti olaraq başqa dillerdə olan məktəblərdə dövlət dilinin mecburi və intensiv şəkildə tədrisinin təmin edilməsi;
- təzliklə hamıqlı ümumi icbari təhsil keçirilməsi;
- milli maarif və təhsilin ahəngdar inki-

şafının milli azadlığı, milli istiqalın geleceyinin temel prinsipi olması ideyəsinin təhsil quruculuğu prosesində dönməden həyata keçirilməsi: "İstiqlalımız, istiqbalımız hep maarifa bağlıdır. Əgər milli maarifimiz, milli məktəbimiz tərəqqi etməzsə, bizim üçün felah və nicat ümidi qalmaz. Hökumət bunu bilir..." (N.Yusifbəyli: IV Hökumət Kabinetinin Proqramı); təhsil sahəsində islahatlar aparmaq üçün xüsusi Hökumət Komissiyasının, o cümlədən, təhsilin məzmunu, proqram və dərsliklərin hazırlanması üzrə fənn komissiyalarının təsis ediləsi; milli məktəbin tərəqqisini temin etmək məqsədilə milli müəllim kadrların yetişdirilməsi üçün yeni darülmüəllimlərin (kişi müəllim seminariyası) və darülmüəllimlərin (qadın müəllimler seminariyası) yaradılması; bununla yanaşı, ilkin olaraq müəllim hazırlayan qısmüddətli pedaqoji kursların açılması; ilkin zoruri ehtiyacı ödəmək üçün Türkviyən müəllimlərinə devət olunması və dərsliklərin götirilməsi; təhsilin məzmunu sahəsində islahatların aparılması, yeni proqram və dərsliklərin hazırlanması və nəşri, təhsilin məzmununda milli-mənəvi dəyərlərə-türkçülük, azərbaycanlılıq, islamçılıq və avropaçılıq dəyərlərinə üstünlük verilməsi;

- ölkənin idarə olunması və iqtisadi müstəqilliyin təmin olunması üçün milli mütəxəssislerin hazırlanması; bu məqsədə: ölkədə ali və orta ixtisası təhsili məktəpleri şəbəkəsinin qurulması və xarici ölkələrin tanınmış ali məktəblərində azərbaycanlı gencələrin təhsil almalarına şərait yaradılması;
- ölkənin tarixini, mədəniyyətini, etnoqrafiyasını, ədəbiyyatını öyrənmək üçün elmi müəssisələrin, elmi cəmiyyətlərin, universitetlərin təsis olunması;
- sənət, texniki-peşə məktəbləri, ümumi təhsil müəssisələri şəbəkəsinin genişləndirilməsi; internat tipli məktəblərin, məktəbəqədər tərbiya müəssisələrinin dövlət himayəsinə keçirilməsi;

- ölkənin herbi potensialın formalasdırmaq, müdafiə qüdrətinin möhkəmləndirmək məqsədilə milli herbi mütəxəssisler hazırlayan herbi təhsil ocaqlarının geniş şəbəkəsinin yaradılması; ölkə büdcəsindən təhsilə ayrılan xərcin mərhələlərlə intensiv olaraq artırılması;
- ana dilində təhsilin, maarifin inkişafı, əhali arasında savadsızlığın aradan qaldırılması ve Azərbaycanın Avropaya mədəni integrasiyası məqsədilə əlifba islahatının aparılması, latin əlifbasına keçidlə bağlı Hökumət Komissiyasının yaradılması, ilkin layihənin Parlamente müzakirəsi və digər müvafiq təşkilat məsələlərinin hollı və s.

Gördündüyü kimi, Milli Hökumətin maarif, təhsil sahəsində apardığı siyasetin və ya həyata keçirəcəyi islahatların əsasında ölkənin intellektual potensialının güvənləndirilməsi, əhali arasında savadsızlığın ləğv edilməsi, təhsil müəssisələrinin, bütövlükdə təhsil sisteminin milliləşdirilməsi - tədrisin ana dilində - dövlət dilində aparılması yolu ilə xalqın milli dırçılığının təmin edilməsi kimi pak amallar, ümummilli məqsədlər dururdur ki, bütün bunlar mahiyyətə ölkənin döv-

Azərbaycan təhsili Xalq Cümhuriyyəti illərində

let müstəqilliyyətin möhkəmlənməsinə, nehayət, Azərbaycanın müstəqil bir dövlət kimi dünyada tanınmasına birbaşa xidmət edirdi...

Təhsil, maarif, mədəniyyət sahəsində məhz bu müqəddəs amalları həyata keçirən AXC Hökuməti təzliklə milli tərəiximizə Bakı Dövlət Universiteti kimi ilk çağdaş ali təhsil və elm ocağı təsis edən, ilk milli hərbi məktəblər şəbəkəsi yaradı, ümumi icbari ibtidai təhsilsə kecid prosesine başlayan, coxsayılı müəllim seminariyaları (o cümlədən Qazax müəllimlər seminariyasını) və pedaqoji kurslar açan, Azərbaycan türkçəsini ilk dəfə dövlət dili elan edən və dövlət dilini təhsil müəssisələrinin esas tədris diliinə çevirən, dövlət himayəsində ilk məktəbə-qədər tərbiyə müəssisələrinin əsasını qoyan, dövlət sahəyində 100 nəfərdən ibarət azərbaycanlı gəncin xaricdə təhsilin təmelini qoyan, əlifba islahatı ilə Avropa mədəniyyətinə yaxınlaşmaq yolunda ilk addım atan demokratik, hüquqi, dövənöy, sivil dövlət kimi daxil oldu...

Görünür, maarif, təhsil, mədəniyyətə xüsusi əhəmiyyət verməyin noticədir ki, AXC Hökumətinin tarixini arşadır bir çox Qərb alimləri haqqı olaraq o dövrün Milli Hökumətinin "maarifçi hökumət", "ziyahılın hökuməti" kimi dəyərindirirler.

Mətbəb aydınlığı üçün bununla bağlı bir sira tarixi məqamlara toxunmaq yenidən düşərdi. Azərbaycanın çağdaş tarixi üzrə Qərbdə tanınmış Amerika tarixçisi professor Tadeus Svyatočovski özünü 1985-ci ilde Kembrijc Universiteti tərəfindən nəşr edilmiş "Rusiya Azərbaycan: 1905-1920" adlı əsərində "Cümhuriyyət" in təhsil, maarif, mədəniyyət sahəsində gördüyü işlərdən danışın kəzidir: "İndi ölkəni artıq ziyahılardır etdiyi üçün ana dilində təhsil almaq kimi köhnə arzu artıq reallaşmağa başlamışdır. Yeni rejim bütün soylarını xüsusi olaraq bu sahəye yönəltmişdir və bu da ruslaşdırma siyasetinin tezahürünləri aradan qaldırmağa kömək etmişdir. Tehsil seviyyəsindən və istiqamətindən asılı olmayıraq, bütün məktəblərde Azərbaycan dilinin öyrənilməsi mecburi idi. Rusiya tarixi evəzində, türk xalqlarının tarixi tədris olunmağa başlamışdır. Bir çox ibtidai məktəblərdə bütün dərslər Azərbaycan dilində keçirilirdi, lakin müəllim kadrlarının azlığı orta təhsil sistemindən tərbiyələrinin qabaqcıl insanları lazımdır. Bu gün biz məmənniyyət hissi ilə qeyd edə bilerik ki, o zaman onlar artıq var idi, yetişmişdi. Azərbaycanda o dövrde böyük bir təhsil sistemi meydana gəlmişdi. Onların əksəriyyəti Moskvada, Peterburda, Avropanın bir çox şəhərlərində yüksək təhsil almış, Avropa mədəniyyəti, dünya mədəniyyəti ilə yaxından tanış olan və bunları mənimsemış insanlar idilər. Onlar öz intellektual potensialı, öz xalqın milliyyətini olan qayğısı, sədəqəti ilə Azərbaycanda XX əsrin əvvəlləndə gedən proseslər həmin o mühüməntiqi neticəsi olmuşdur... Amma, eyni zamanda belə bir cümhuriyyəti yaratmaq üçün Azərbaycanın qabaqcıl insanları lazımdır. Bu gün biz məmənniyyət hissi ilə qeyd edə bilerik ki, o zaman onlar artıq var idi, yetişmişdi. Azərbaycanda o dövrde böyük bir ziyahıl dəstəsi meydana gəlmişdi. Onların əksəriyyəti Moskvada, Peterburda, Avropanın bir çox şəhərlərində yüksək təhsil almış, Avropa mədəniyyəti, dünya mədəniyyəti ilə yaxından tanış olan və bunları mənimsemış insanlar idilər. Onlar öz intellektual potensialı, öz xalqın milliyyətini olan qayğısı, sədəqəti ilə Azərbaycanda XX əsrin əvvəlləndə gedən proseslərde iştirak etmiş və bir-leşib Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmışdır..."

Dəyilənlər səbüt edir ki, Xalq Cümhuriyyətini yaradanların, onu idarə edənlərinə asıl ziyanları olmaları xalqın maariflənməsi yoluna da həqiqi mənənədə işq tutmuş, maarif, təhsilə üstünlük vermələrini təmin etmişdir. Bu tarixi şansdan milletin, xalqın, dövlətin mənafəyi üçün gen-bol istifadə edən Milli Hökumət sonrakı nesillər üçün elə bir təməl, elə bir əsas qoydu ki, bütövlükde

XX əsr Azərbaycan təhsili, maarifi, elmi, mədəniyyəti bu zəmin, bu fundament üzərində formalaşdırılmış inkişaf etdi. Bu tarixi həqiqətdir! Bu reallıqla sadəcə iftixar etmək olar!

AXC Hökumətinin qısa müddətə maarif, təhsil, mədəniyyət sahəsində həyata keçirdiyi tarixi işlər haqqda "Cümhuriyyət" in qurularından olan M.Ə.Rəsulzadə Lahicdə güzil şəkildə qələmə aldığı "Ösərimizin Səyyavuşu" (1920, iyul) əsərində təhsil sahəsində başlanmış irimiyətli maarifçilik hərəkatından danışarkən yazıdır: "Təhsil-tərbiyə təşkilatuna ayrı bir təzəlik verilmişdi. Məməkəti irfanın (maarifin, elmin) nuryula işqalandırmış üçün ciddiyyətlə işə başlanılmışdı. Ümumi öğrənimin (ümumi təhsilin) həyata keçirilməsi əsas tutularaq, bunu təmin etmək üçün bir tərəfdən məktəblər açılır, digər tərəfdən yeni qurulmuş erkək (kişi) və qızlar dərilmüəllimlərinə vasitəsi ilə öyrətmələr (müəllimlər) hazırlanır. İbtidai məktəblərin coxalmasına xidmət etmək üçün xüsusi şəkildə İstanbulda tərbiyələr qurulmuşdu. Bundan başqa, xüsusi olaraq hər bir qızə mərkəzinə öyrətmələr kursu açılmışdı. Maarif işsində qadınların təbəqəsi tətbiq olunmuşdu. Məməkəti əsas tətbiq olunmuşdu. Məməkəti irfanın (maarifin, elmin) nuryula işqalandırmış üçün ciddiyyətlə işə başlanılmışdı. Ümumi öğrənimin (ümumi təhsilin) həyata keçirilməsi əsas tutularaq, bunu təmin etmək üçün bir tərəfdən məktəblər açılır, digər tərəfdən yeni qurulmuş erkək (kişi) və qızlar dərilmüəllimlərinə vasitəsi ilə öyrətmələr (müəllimlər) hazırlanır. İbtidai məktəblərin coxalmasına xidmət etmək üçün xüsusi şəkildə İstanbulda tərbiyələr qurulmuşdu. Bundan başqa, xüsusi olaraq hər bir qızə mərkəzinə öyrətmələr kursu açılmışdı. Maarif işsində qadınların təbəqəsi tətbiq olunmuşdu. Məməkəti əsas tətbiq olunmuşdu. Məməkəti irfanın (maarifin, elmin) nuryula işqalandırmış üçün ciddiyyətlə işə başlanılmışdı. Ümumi öğrənimin (ümumi təhsilin) həyata keçirilməsi əsas tutularaq, bunu təmin etmək üçün bir tərəfdən məktəblər açılır, digər tərəfdən yeni qurulmuş erkək (kişi) və qızlar dərilmüəllimlərinə vasitəsi ilə öyrətmələr (müəllimlər) hazırlanır. İbtidai məktəblərin coxalmasına xidmət etmək üçün xüsusi şəkildə İstanbulda tərbiyələr qurulmuşdu. Bundan başqa, xüsusi olaraq hər bir qızə mərkəzinə öyrətmələr kursu açılmışdı. Maarif işsində qadınların təbəqəsi tətbiq olunmuşdu. Məməkəti əsas tətbiq olunmuşdu. Məməkəti irfanın (maarifin, elmin) nuryula işqalandırmış üçün ciddiyyətlə işə başlanılmışdı. Ümumi öğrənimin (ümumi təhsilin) həyata keçirilməsi əsas tutularaq, bunu təmin etmək üçün bir tərəfdən məktəblər açılır, digər tərəfdən yeni qurulmuş erkək (kişi) və qızlar dərilmüəllimlərinə vasitəsi ilə öyrətmələr (müəllimlər) hazırlanır. İbtidai məktəblərin coxalmasına xidmət etmək üçün xüsusi şəkildə İstanbulda tərbiyələr qurulmuşdu. Bundan başqa, xüsusi olaraq hər bir qızə mərkəzinə öyrətmələr kursu açılmışdı. Maarif işsində qadınların təbəqəsi tətbiq olunmuşdu. Məməkəti əsas tətbiq olunmuşdu. Məməkəti irfanın (maarifin, elmin) nuryula işqalandırmış üçün ciddiyyətlə işə başlanılmışdı. Ümumi öğrənimin (ümumi təhsilin) həyata keçirilməsi əsas tutularaq, bunu təmin etmək üçün bir tərəfdə